

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

181
(1/2022)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко
КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ
(Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ
(Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др
Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Миломир СТЕПИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2022

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

181
(1/2022)

НОВИ САД
2022

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њице за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Рајко М. Буквић
ДИГИТАЛНА ЕКОНОМИЈА У
СРБИЈИ: РЕЗУЛТАТИ И
ПЕРСПЕКТИВЕ	Rajko M. Bukvić
DIGITAL ECONOMY IN
SERBIA: RESULTS AND
PROSPECTS	1–19
Јелена Ђ. Премовић
УТИЦАЈ СОЦИО-ДЕМОГРАФСКИХ
ВАРИЈАБЛИ НА МОТИВИСАНОСТ
И ЗАДОВОЉСТВО
ЗАПОСЛЕНИХ У ТУРИСТИЧКОЈ
ПРИВРЕДИ СРБИЈЕ	Jelena Đ. Premović
THE INFLUENCE OF SOCIO-DEMO-
GRAPHIC VARIABLES ON THE
MOTIVATION AND SATISFACTION
OF EMPLOYEES IN THE TOURIST
ECONOMY OF SERBIA	21–33
Срђан Радовић
СТУДИЈЕ ГРАНИЦА И ЕТНОЛОГИЈА
ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ	Srđan Radović
BORDER STUDIES AND ETHNOLOGY
OF SOUTHEAST EUROPE	35–45
Маја С. Вукадиновић
ПСИХОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА
ПЛЕСА	Maja S. Vukadinović
PSYCHOLOGICAL RESEARCH
IN DANCE	47–61
Владислав Пузовић
ПРОТА СТЕВАН ДИМИТРИЈЕВИЋ
И СРПСКА КРАЉЕВСКА
АКАДЕМИЈА	Vladislav Puzović
PROTOPRESBYTER STEVAN
DIMITRIJEVIĆ AND
THE SERBIAN ROYAL ACADEMY	63–73
Вукашин Марић
<i>ОТВОРЕНО ПИСМО</i> ДРАГИШЕ
СТОЈАДИНОВИЋА ПОВОДОМ
„СРПСКИХ ТЕМА” МИРОСЛАВА
КРЛЕЖЕ	Vukašin Marić
DRAGIŠA STOJADINOVIĆ’S
<i>OPEN LETTER</i> REGARDING
MIROSLAV KRLEŽA’S
“SERBIAN THEMES”	75–94

Драгица Гатарић и Бојан Ђерчан
РАЗВОЈ, СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ
УРБАНЕ ГЕОГРАФИЈЕ СА
ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ
НА СРБИЈУ

Dragica Gatarić and Bojan Đerčan
DEVELOPMENT, STATE AND
PERSPECTIVES OF URBAN
GEOGRAPHY WITH SPECIAL
REVIEW OF SERBIA

95–109

Tiphaine L. Dickson
AMERICA IN AN AGE OF MEMORY:
PIERRE BOURDIEU'S "THE
ASSASSINATION OF MAURICE
HALBWACHS" – COMMENTARY
AND TRANSLATION

Тифејн Л. Диксон
АМЕРИКА У ДОБА СЕЋАЊА:
„УБИСТВО МОРИСА АЛБВАКСА”
ПЈЕРА БУРДИЈЕА –
КОМЕНТАР И
ПРЕВОД

111–127

ПРЕВОДИ / TRANSLATIONS

Мартон Бекеш
МИ ДОМОРОЦИ
129–149

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Михаел Антоловић
ВРЕДНА ИСТОРИЈСКА СИНТЕЗА О ПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ ВОЈВОДИНЕ
У МЕЃУРАТНОМ РАЗДОБЉУ
(Саша Марковић, *Од присаједињења до њепокрајања. Војводина у Краљевини СХС/
Југославији 1918–1941*, Архив Војводине, Нови Сад 2020, 516 стр.)
151–153

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
155–158

Уредништво / Editorial Board
РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2021. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2021
159–160

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
161–170

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
171–180

UDC 821.163.41-6.09 Stojadinović D.
UDC 821.163.42.09 Krleža M.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2281075M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ОТВОРЕНО ПИСМО ДРАГИШЕ СТОЈАДИНОВИЋА ПОВОДОМ „СРПСКИХ ТЕМА” МИРОСЛАВА КРЛЕЖЕ

ВУКАШИН МАРИЋ

Нови Сад, Србија
vmarić98@hotmail.com

САЖЕТАК: У раду се анализира реакција Драгише Стојадиновића на фељтон „Српске теме” Мирослава Крлеже који је објављиван у београдском листу *Полијтика* током априла, маја и јуна 1963. Стојадиновић је у одговору на фељтон написао *Отворено писмо*, које је 28. јуна 1963. послао Југословенској академији знаности и умјетности у Загребу, Српској академији наука и уметности у Београду и Матици српској у Новом Саду. У њему се усредредио на Крлежин чланак „Пашић о Солунском процесу”, који је у изашао у *Полијници* 9. јуна. Истражена је веродостојност Крлежених информација и Стојадиновићеве критике. Неслагање између Крлеже и Стојадиновића своје корене има у супротстављеним погледима на мотиве и резултате Солунског процеса, улози Стојадиновића у организовању процеса и Крлежином односу према питању југословенског уједињења. У раду се наводе и оригинална документа из Народне библиотеке Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгиша Стојадиновић, Мирослав Крлежа, Српске теме, Солунски процес, Никола Пашић

У раду се анализира *Отворено писмо* Драгише Стојадиновића¹ поводом ставова Мирослава Крлеже изнесених у дневном листу *Полијтика*

¹ Драгиша Стојадиновић (1886–1968) био је четник-комита, сниматељ, шеф Кинематографске секције српске војске на Солунском фронту, народни посланик и публициста. Године 1905. прикључио се српским четама у Старој Србији и Македонији, где је био „један од најистакнутијих српских комита”. Након повратка у Београд 1908. завршио је студије права. Убрзо се оженио Олгом, ћерком политичара Љубе Јовановића Патка. Стојадиновић је постао један од најзначајнијих ратних фотографа српске војске. Тврдио је да је, као један од најбољих стрелаца у Србији, пре Сарајевског атентата, обучавао Гаврила Принципа и Трифка Грабежа у гађању револвером. Према Стојадиновићевом сведочењу, током Првог светског рата учествовао је „у свим великим биткама од Цера, Чевртије, Колубаре и Београда до

1963. године. Ова епизода фрагментарно је поменута у српској историографији [Бјелајац 2019: 121–123; Јовичић 2017: 85] и овде ће бити детаљније истражена. У првом делу рада анализира се порекло писања Крлеже и Стојадиновића и кроз призму новијих историографских сазнања оцењује се веродостојност њихових ставова. У другом делу рада у целисти се преноси текст два извора – чланак Мирослава Крлеже „Пашић о Солунском процесу” [Полиџика, 9. јун 1963: 17] и „Отворено писмо” Драгише Стојадиновића [Народна библиотека Србије, Р 736/III/69].

* * *

У недељним бројевима дневног листа *Полиџика* између 21. априла и 30. јуна 1963. излазио је фељтон „Српске теме” Мирослава Крлеже. Објављен је у једанаест наставака и представљао је „фрагмент из збирке цитата... која се, у облику неке врсте Панораме погледа, појмова и појава, припрема за штампу” [Полиџика, 21. април 1963: 17]. Текст је уредио Анђелко Малинар² уз сарадњу самог Крлеже.³ Целокупан фељтон састојао се од двадесет тема, уређених по азбучном редоследу.⁴ Чланак „Пашић о Солунском процесу”, главна мета Стојадиновићевих критика, објављен је у *Полиџици* 9. јуна [Полиџика, 9. јун 1963: 17]. То је био последњи чланак у теми „Србија у Првом свјетском рату”. Ово је била најобимнија тема у фељтону; излазила је од петог (19. маја) до осмог наставка (9. јуна). Сем чланка „Пашић о Солунском процесу” део ове теме били су редом и сле-

повлачења кроз Србију, Црну Гору и Албанију”. Поверена му је организација Фотографског одељења Врховне команде српске војске на Солунском фронту и стварање Кинематографске секције. Током Солунског процеса, који је покренуо његов таст и тадашњи министар унутрашњих дела Љуба Јовановић Патак, фотографисао је место на којем је извршен наводни атентат на престолонаследника, организовао снимање на самом суђењу, те био умешан у припремању сведока за давање исказа. Након рата проглашен је за заслужног националног борца од стране Народне скупштине. Као народни посланик истицао се гласним супротстављањем председнику владе Милану Стојадиновићу. Оптужен је за иницијатора неуспелог атентата на Милана Стојадиновића 1936. због чега је осуђен на три године затвора. Током Мартовског пуча снимио је свој најзначајнији филм *Демонстрације 27. марта 1941. године у Београду*. Други светски рат провео је у Херцег Новом и Дубровнику, а затим се вратио у Београд. Обнова Солунског процеса 1953. ставила је Стојадиновића под лупу јавности. Он је тада негирао оптужбе да је фабриковао доказе против Аписа на процесу 1917. Видети: [Јовичић 2017: 27–30, 49–53, 58–64, 81–85, 90; Стојадиновић 2000: 55–59; Живановић 2016: 160, 385, 513].

² Анђелко Малинар (1909–1982), био је лексикограф и преводилац. Од 1952. до смрти био је редактор Крлежених дела. Осмислио је и приредио *Панораму погледа, појава и појмова* (1975), избор цитата из Крлежиног прозног дела. Видети: [Malinar, *Krležijana*; *Panorama pogleda, pojava i pojmovi: Krležijana*].

³ Целокупна збирка цитата *Panorama pogleda, pojava i pojmovi* изашла је 1975. у пет књига. Збирка је подељена на тематске јединице и обухвата грађу из готово целокупног корпуса Крлежених прозних дела од 1913. до 1975. Крлежа је „интензивно” учествовао у стварању збирке прегледом цитата, њиховим уврштавањем, избацивањем, обликовањем и стилским дотеривањем, премда је по објављивању књиге имао неке замерке на Малинаров одабир текстова. Видети: [Krlęža 1975a; *Panorama pogleda, pojava i pojmovi: Krležijana*].

⁴ Наслови тема су: „Београд”, „Београдски пашалук”, „Дунав”, „Дворски воз на станици у Земуну”, „Илић Војислав, Колонат или прозелитизам”, „Краљевић Марко”, „Марковић Светозар”, „Медијеваљне теме”, „Ненадовић Прота Матеја”, „Новаковић Стојан”, „Нушић Бранислав”, „Пијаде Моша”, „Поповић Богдан”, „Принцип Гаврило”, „Србија у Првом свјетском рату”, „Српска фреска”, „Српски устанак”, „Стерија”, „Видовдански култ”. Видети: [Полиџика, 21, 28. април; 5, 12, 19, 26. мај; 2, 9, 16, 23, 30. јун 1963].

дећи чланци: „Сврха аустријске казнене експедиције”, „Између мајског преврата 1903. и царинског рата 1906.”, „Дипломатска увертира”, „Бриге радикалске у предвечерје Сарајевског атентата”, „Србијанске побједи 1914.”, „Гарашанин и Светозар Марковић”, „У вријеме босанске анексије”, „Радикалски кабинет 1914.”, „Нишка декларација 1914.”, „Година 1915.”, „Солунски процес”, „Слом Србије године 1915.” [Полиџика, 19. мај 1963: 21; 26. мај 1963: 19; 2. јун 1963: 17; 9. јун 1963: 17].

Већина чланака из теме „Србија у Првом светском рату”, укључујући и чланак „Пашић о Солунском процесу”, први пут су објављени крајем 1960. у загребачком листу *Вјесник*. Тамо је у три наставка, насловљеним „Године 1914”, „Године 1915–1917”, „Године 1918”, по први пут штампано до тада „необјављено дјело Мирослава Крлеже” [*Вјесник*, 17. просинас 1960: 4] под насловом „Југославенско питање у првом свјетском рату”. Крлежа је у својим текстовима анализирао развој југословенског питања током Великог рата, са нагласком на њему важним догађајима и контроверзама. Од секције насловљене „Солунски процес”, која је изашла у другом наставку у *Вјеснику* 13. децембра 1960. [*Вјесник* 13. просинас 1960: 5], у *Полиџици* су сачињена два чланка: „Солунски процес”, који је изашао 2. јуна 1963. [*Полиџика* 2. јун 1963: 17], и „Пашић о Солунском процесу”, који је уследио у наредном броју. Садржај текста у *Вјеснику* и *Полиџици* готово је идентичан, при приређивању за „Српске теме” извршене су незнатне стилске промене и мањи део текста је изостављен.⁵

* * *

Драгиша Стојадиновић је 28. јуна 1963. упутио писмо Југословенској академији знаности и умјетности у Загребу, Српској академији наука и уметности у Београду и Матици српској у Новом Саду поводом „Српских

⁵ У „Српским темама” недостају два дела текста. Први део је реченица, која би била смештена између седмог и осмог параграфа, која гласи: „Атентат на Регента, наведен у Пашићевој дефинитивној редакцији за дан 11. IX 1916, основан је на извандредно добром слуху Регентова шофера маркиза *Antoine de Besiade d'Avaray* и ордонанцофицира потпуковника Јуришића, свједоцима, који су чули да је негдје одјекнуо пуцањ...”. Други део је пасус, који би био последњи у чланку, који гласи: „Да ли су Апису, који о методама свога министра председника по свој прилици није имао никаквих илузија, успјели да сугеришу како се ради о потписивању сепаратног мира западних сила с Аустријом и да ли се може претпоставити да би Апис био дао своју изјаву за тај радикалски трик, остат ће непознато, а за мери торну историјску процјену ове драме није ни важно. Важно је и надасве значајно да је за делегате Југославенског одбора на Крфској конференцији (све од реда аустријске велеиздајнике, којима је по аустријским законима пријетила смртна осуда као и Апису), остало прекривено велом тајне, да је смртна осуда над Аписом и Малобабићем извршена због сарајевског атентата, на темељу аустријског захтјева да српска влада прекине са сваком организацијом којој је сврха уништење Аустрије”. Видети: [*Вјесник*, 13. просинас 1960: 5].

Текст чланка „Пашић у Солунском процесу” поново је штампан 1966. у *Sabranim djelima Miroslava Krleže* као део есеја „Југославенско питање у Првом свјетском рату 1914–18”. Ту је преношен по оригиналу који се налази у *Вјеснику*. „Пашић о Солунском процесу” такође се налази раздвојен у збирци цитата *Panorama pogleda, pojava i pojmova*. Делови чланка су под следећим одредницама: „Pašić Nikola”, „О Сарајевском атентату ни riječi”; „Pašić Nikola”, „Retorika oko Apisove glave”, „Solunski proces”, „Pašićeve makijavelističke varijacije”. *Panorame* садрже и горенаведени пасус којег нема у „Српским темама”. Видети: [Krleža 1966: 341–344; Krleža 1975г: 186–188, 716–717].

тема". Циљ писма био је да се институцијама скрене пажња на писања „подпредседника Југословенске Академије наука из Загреба... једне познате и реномиране хрватске личности књижевне" која „изазивају непожељне коментаре међу српским читаоцима". Према Стојадиновићу проблематичност „Српских тема" лежала је у „неколико крупних историјских замерака и неистина, које се кроз 'Српске теме' намерно или ненамерно убацују у нашу и светску јавност, а што се, наравно, одражава на наше односе са Хрватима". Стојадиновић напомиње да за посебан проблем сматра „опште мишљење и уверење", које влада међу српским читаоцима, да се „Српске теме" „пишу и штампају са знањем Југословенске Академије Наука, а у сагласности са тамношњим меродавним факторима". „Књижевна болест, писања без одговорности, постала (је) све чешћа и уједно и све штетнија за читаоце, који све морају да примају за истину" и због тога би институције морале да „тој болести потраже лека", те да омогуће критику и „најповлашћенијих писаца" како би се избегла „оваква неистинита историјска причања" широког одјека у јавности. У својим примедбама и замеркама на Крлежине текстове Стојадиновић се усредсредио на чланак „Пашић о Солунском процесу".⁶

На почетку своје критике Стојадиновић истиче да су „Српске теме" „писане са немарношћу". Он указује на две грешке које, мада „ситнице", „илуструју начин писања 'Српских тема', када писац олако и безобзирно прелази преко историјских истина, као да га се оне не тичу". Прва примедба односи се на Крлежину тврдњу да је „Љуба Јовановић Патак,⁷ већ старачки неодговорно, у свом познатом чланку *О крви словенства* године 1924. избрбљао да је знао и да су сви знали да ће пријестолонаследник оставити своју главу у Сарајеву". Стојадиновић истиче да не постоји књига *О крви словенства*, већ „јубиларно издање за десетогодишњицу Сарајевског атентата књига: 'Крв Словенства'" [Јовановић 1924: 10–23]. Стојадиновић такође исправља Крлежину грешку „...да је краљевски посланик у Бечу Јован Јовановић Пижон, у предвечерје атентата, у разговору са грофом Голуховским могао дати наслутити аустријском министру, да ће се у Сарајеву десити катастрофа...". Стојадиновић коригује ово, наводећи да је „опомена учињена од стране Јоце Јовановића заједничком министру финансија Билинском".⁸

⁶ Стојадиновић у писму погрешно назива чланак „Пашић и Солунски процес".

⁷ Љуба Јовановић Патак (1865–1928) био је српски политичар и историчар. Био је члан Народне радикалне странке од 1886. Као министар унутрашњих дела био је један од главних организатора Солунског процеса. У чланку у споменици десетогодишњице Првог светског рата *Крв словенства* навео је да му „једног дана каза господин Пашић... да се неки спремају да оду у Сарајево и убију Фрању Фердинанда који је тамо имао доћи и бити свечано дочекан на Видов-дан". У том периоду ушао је у сукоб са Николом Пашићем, што је 1926. године довело до искључења Јовановића из странке. Видети: [Недељковић 2010: 145–157; Јовановић 1924: 10; Дедијер 1966: 663–670].

⁸ Крлежа је овде вероватно помешао грофа Агенора Голуховског (Agenor Goluchowski) који је био министар спољних послова Аустроугарске од 1895. до 1906. и грофа Леополда Берхтолда (Leopold Berchtold) који је био министар спољних послова Аустроугарске од 1912. до 1915. очекујући да је особа са којом је српски посланик у Бечу комуницирао била министар спољних послова, а не министар финансија. О посети Јована М. Јовановића Леону Билин-

Након исправки две наведене „ситнице”, Стојадиновић прелази на веће замерке Крлежином тексту. Прва од њих тиче се улоге руског војног аташеа у Србији Артамонова (Виктор Артамонов) у извођењу Сарајевског атентата. Крлежа наводи да је атентат „дјело... руског аташеа, генерала Артамонова”. Стојадиновић негира ову могућност, наводећи: „сада 1963. године цео свет зна да је то у оно време била стара аустријска и немачка теза и да она не одговара истини, те је као таква одбачена”. Он порекло ових тврдњи види у фалсификатима бечког историчара Ханса Иберсбергера (Hans Uebersberger), који је у међуратном периоду, те током Другог светског рата писао о овој теми.⁹ Иберсбергер је током својих истраживања фалсификовао нека документа приликом превођења, од којих се по важности истиче рапорт Драгутина Димитријевића Аписа војном суду за официре у Солуну. У Иберсбергеровој реинтерпретацији фалсификовани рапорт послужио је као доказ сарадње Аписа и Артамонова на убиству Франца Фердинанда [Дедијер 1966: 918–919]. Крлежа притом оставља и могућност да је Пашић био упознат са чињеницом да је Артамонов радио на организовању атентата, што Стојадиновић одбацује као „крпну историјску неистину”, која је толико „неозбиљна” да је од ње одустала и аустроугарска влада. Стојадиновић се пита „на основу каквих је других података, сем ове Гебелсове пропаганде, [Крлежа] заснивао своје тврђење”. Одговор може лежати у контактима Мирослава Крлеже са југословенским комунистичким емигрантима који су заговарали ову тезу током међуратног периода. Група левичарски оријентисаних југословенских емиграната у Бечу, окупљених око листа *La Fédération Balkanique*, тврдила је да је Артамонов знао и подржао сарајевску заверу [Ibid: 763]. Припадници групе, Павле Бастајић и Мустафа Голубић, сведочили су у јесен 1924. руском револуционару Виктору Сержу (Victor Serge) о предисторији Сарајевског атентата на конференцији поводом десетогодишњице Првог светског рата, што је потом објављено у листу *Clarté* [Vujošević 1993: 228; *Clarté*, 74: 209]. Голубић је у *La Fédération Balkanique*-у током 1924. и 1925. године објавио четири чланка о Сарајевском атентату [Vujošević 1993: 229]. Познато је да је Крлежа на свом путу у Русију боравио у Бечу крајем 1924, управо у време када се групација Бастајић–Голубић активно бавила овом темом. Том приликом Крлежа је Бастајићу, којег је тражила аустријска полиција, понудио да га сакрије на неколико дана у свом стану, што је Бастајић прихватио [Bastajić: *Krležijana*; Ркман 2017: 61]. Могуће је да неки од ставова о изводиоцима Сарајевског атентата које деценијама касније износи у „Српским темама” потичу из овог периода.

ском (Leon Biliński) видети: [Бјелајац 2019: 74–81; Радојевић 2015: 203–219]. Пашићев коментар о опомену („Није ли природно предвидети да ће лети бити врућине?”) доноси гроф Карло Сфорца (Carlo Sforza). Видети: [Сфорца 1937: 281–282].

⁹ Ханс Иберсбергер (1877–1962) написао је неколико дела из историје Русије док је био професор источноевропске историје на Бечком универзитету. Био је упознат и са мемоарима Симеона Пишчевића, на које је вероватно наишао током својих истраживања у архивама Москве и Санкт Петербурга почетком 20. века. Он је накратко био ректор универзитета у Бечу, који је морао да напусти након 1933. због свог чланства у нацистичкој странци. Такође је био професор на универзитетима у Вроцлаву и Берлину. Видети: [Ђурић 2018: 56–57].

Стојадиновић оспорава Крлежине наводе да је Никола Пашић оптужио пуковника Аписа за покушај закључивања сепаратног мира са Аустријом. Захтевајући да се Крлежа јасније изјасни по овом питању и да каже „на основу каквих историјских чињеница ово тврди”, Стојадиновић као главни аргумент против ове тезе износи чињеницу да је „Апис, и цела његова организација са њим, била непомирљиви непријатељ Аустрије”. Стојадиновић притом поставља питање због чега Крлежа, када већ говори о сепаратном миру, не говори о покушајима Милоша Богићевића¹⁰ да закључи сепаратни мир са Немачком. Он сматра да би нас Крлежа „много задужио да је у ’Српским темама’ проговорио и о овој историјској истини, а не да нам сервира ’Гебелсове пропаганде’.” Крлежа пак, у чланку „Пашић о Солунском процесу”, наводи да информације које износи преузима из разговора који су Никола Пашић и мајор Гргур Митровић имали „у четири ока”. Крлежа податке највероватније преузима из забелешке о разговору коју је у свом дневнику оставио мајор Митровић, а коју је у целости, уз коментаре, пренео Милан Ж. Живановић 1955. у својој књизи *Пуковник Апис: Солунски процес хиљаду деветијест седамнаесте*.¹¹ У разговору Пашића и Митровића оптужбе о покушајима водећих црно-рукаца за склапањем сепаратног мира са Аустријом, које је Пашић изнео, нераскидиво су повезане са покушајем извођења преврата од стране црно-рукаца. Црнорукци „су хтели опет [1914. В.М.] да промене политику. Каква сада може бити политика: уз Германе или уз Антанту?... Шта би било да су 1914. год. изазвали преврат?” пита Пашић, одмах потом одговарајући себи: „Да је преврат успео они би закључили мир са Аустријанцима, јер друге политике нема. Кад не ваља ова уз Споразум, значи да је добра она уз Германе” [Живановић 2016: 602]. Живановић је Пашићеве изјаве карактерисао као „просте неистине, измишљотине и клевете, на којима је почивала пресуда у Солунском процесу” [Живановић 2016: 603]. Он је сматрао да су краљ Александар и Никола Пашић стрељање осуђеника на Солунском процесу планирали да употребе као „политички аргумент у евентуалним преговорима за сепаратни мир са Аустро-Угарском” [Живановић 2016: 555]. Треба напоменути да је Живановић донекле подлегао легендама о вези тајних преговора о сепаратном миру између Аустро-угарске и Француске и Солунског процеса [Бјелајац 2016: XX]. Слично виђење мотива Солунског процеса има и Крлежа. По њему они су могли „бити садржани у пријетњи Аписовој, да ће се радикали вратити у земљу *испод њејових сабаља*” или пак „да се (је) радило о компромису у оквиру

¹⁰ Милош Богићевић (1876–1938) био је секретар српског посланства у Паризу (1904–1907), отправник послова посланства Србије у Берлину (1907–1914). Током Првог светског рата самовољно је напустио своју дужност и посветио се посредовању на склапању мира између Француске и Немачке. Након рата бавио се сакупљањем грађе и докумената о српској спољној политици, подржавајући притом немачке ревизионистичке тезе о ратној одговорности. Извршио је самоубиство у Берлину 1938. За супротстављене погледе на Богићевића видети: [Бјелајац 2019: 127–132; Петровић 2014: 46–61].

¹¹ Сличне синтагме које у коментарима користи Живановић користи и Крлежа, нпр. „издајник отаџбине”. Њих нема у оригиналној Митровићевој белешци. За текст дневничке белешке видети: [Живановић 2016: 601–603].

склапања сепаратног мира с Аустријом, а тиме о ликвидацији свих још живих лица, компромитованих у Сарајевском атентату” [Полијтика, 2. јун 1963: 17]. Стога се чини да Крлежа користи Пашићеве изјаве управо у контексту у којем их користи и Живановић, као доказни материјал који потврђује да је Солунски процес био исценирани „фиктивни атентат са свима елементима политичког и правног уморства” [Vjesnik 13. 12. 1960: 5].

Крлежина критика Пашића поводом његовог деловања током Солунског процеса изазвала је оштру реакцију Стојадиновића. На Крлежину констатацију да је Пашић „предсједнику солунског суда Мишићу наредио да забрани Апису да се пред судом брани својим заслугама из периода ’националног рада’ (што је предсједник суда у току процеса досљедно и провео), алудирајући на кривичну одговорност за Сарајевски атентат”, наглашава притом како је „злочин увијек злочин на страни као и у земљи”, Стојадиновић одговара да је та „тврдња тако неозбиљна да се тим није користио ни сестрић Аписов Милан Живановић, пишући своју докторску тезу”.¹² Стојадиновић потом описује околности које су навеле Аписа да састави тајни рапорт војном суду за официре у којем признаје своју улогу у организовању Сарајевског атентата, доказујући притом да Апису није било забрањивано да користи рапорт пред судом, већ да је сам од тога одустао. Међутим Пашићева „наредба” Петру Мишићу, коју спомиње Крлежа, није у вези са Аписовим рапортом. Она се односи на шифровани телеграм, послат са Крфа 21. марта (3. априла) 1917. Телеграм је био упућен Љуби Јовановићу са захтевом да замоли председника суда да „побија колико год може изјаве оптужених” и да их упозорава да „злочин је злочин, како у земљи тако исто и преко границе”.¹³ Поверљиви рапорт војном суду за официре Апис је написао и послао председнику војног суда тек 28. марта (10. априла) 1917. [Дедијер 1966: 684–686].

Стојадиновић се потом кратко осврће на Крлежин коментар да Пашић „шифрованим депешама своме министру унутрашњих послова Јовановићу Патку мијења дан атентата, пошто се на суду утврдило да Раде Малобабић може доказати свој алиби за онај датум, који је у првој варијанти оптужнице био наведен као дан злочина”. Стојадиновић констатује да

¹² Заправо Живановић детаљно елаборира управо ову тврдњу: „Никола Пашић [у разговору са мајором Митровићем В.М.] је мислио на Сарајевски атентат... Никола Пашић потврђује ону исту тенденцију коју је имао када је својом депешом дао налог претседнику Војног суда за официре у Солунском процесу да спречава оптужене, да се бране својим националним радом и дао налог претседнику Мишићу да изјављује, ако би се ко од оптужених тим својим радом бранио, да је „злочин увек злочин на страни као и у земљи и да држава одговара према другима за своје грађане”, што је пуковник Мишић у току процеса и изјављивао. Смисао те тенденције био је у томе, да се и на суду јавно обележи да српска влада осуђује Сарајевски атентат а преко њега и целокупну осталу национално-револуционарну акцију коју је под вођством пуковника Аписа орг. УИС против Аустроугарске водила.” Видети: [Живановић 2016: 610–611].

¹³ Синтагму „злочин је увек злочин, на страни као и у земљи” Мишић ће искористити 22. марта током испитивања пуковника Радоја Лазића. Током саслушања потпуковника Велимира Вемића 20. марта Мишић није искористио наведену синтагму иако је на Мишићево питање Вемић дао исти одговор као и Лазић два дана раније. Видети: [Тајна превратна организација, 1918: 33, 37; Живановић 2016: 611].

„Пашић са овим питањем нема апсолутно никакве везе” и да је „погрешан датум тумачен... календарском разликом”, мада он верује „да је погрешан датум намерно унет у истражни материјал од стране иследника међу којима је било подоста присталица, па и рођака Аписових”. Но када је Љуба Јовановић Патак Поверљивим актом бр. 191, такозваним *йрeзидијалом*, тражио покретање процеса против „превратничког круга” на чијем челу се налазио Апис, у тексту акта се спомиње „догађај од 12/25. септембра 1916” [Живановић 2016: 57–58]. Када је тужба подигнута 15. (28. марта) 1917. „догађај” је по Казненом законик дефинисан као рад „да се изврши атентат на Њег. Краљ. Височ. Престолонаследника” [Тајна превратна организација, 1918: 6]. У новој тужби поднетој 27. марта (9. априла), седам дана после почетка процеса, наводи се да су „стављени под војни суд... Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић... Раде као главни кривац и извршилац, а Мухамед као његов саучесник у извршеном атентату над Његовим Краљевским Височанством Престолонаследником Александром на дан 29. августа – 11. септембра по новом календару” [Тајна превратна организација, 1918: 49]. Јасно је да разлика између датума у президијалу и у оптужници против Малобабића и Мехмедбашића не може да се правда „календарском разликом”. Иако Стојадиновић негира умешаност Пашићу у питање датума атентата, његова шифрована депеша о којој Крлежа говори баца другачије светло. Пашићева депеша је послата министру унутрашњих послова Љуби Јовановићу Патку 4. (17.) марта 1917. у Солун. У додатку поруке Пашићев шеф Кабинета руком је написао следећи текст: „Г. Пашић рече да вам скренем пажњу: може ли се рећи да је атентат био 12. септембра по новом [календару В.М.] и да га хитно известите шта ви мислите били било добро тако што казати, да би се и он размислио и одлучио” [Живановић 2016: 503–505].

Критику Крлежиног текста Стојадиновић завршава констатацијом да „у ’Српским темама’ има и једна (једина) истина у чланку „Пашић и Солунски процес”. Ради се о изјави Николе Пашића датој Јеврему Лазићу да „је радикалима познато да црнорукци нису криви”, што Стојадиновић разуме као изјаву „да црнорукци (остали) нису криви за оно што је радио Апис”. Пашић је ово изговорио Лазићу када је он био код њега да се распита за судбину свог брата оптуженог у процесу, потпуковника Радоја Лазића, а у затворенички дневник је ову информацију убележио пуковник Милан Гр. Миловановић [Живановић 2016: 612–615]. Али док Стојадиновић Пашићеву изјаву види као аболицију већег дела црнорукаца и уједно осуду Аписа, Крлежа изјаву посматра као признање фингираног процеса због којег је спроведена „смртна осуда над Аписом и Малобабићем извршена због сарајевског атентата, на темељу аустријског захтјева да српска влада прекине ’са сваком организацијом којој је сврха уништење Аустрије’” [Vjesnik, 13. prosinac 1960: 5].

Супротстављена мишљења између Стојадиновића и Крлеже о разлозима и току Солунског процеса произлазе из њиховог односа према процесу и његовим резултатима. Стојадиновић је био укључен у организовање солунске афере. У припреми за обнову Солунског процеса сведоци

Темељко Вељановић и Ђорђе Константиновић указали су на његову улогу у припреми њихових сведочанстава у Солуну 1917. На саслушању у Врховном суду 4. марта 1953. Стојадиновић је то негирао и тврдио: „ништа и никада за време суђења нисам знао о томе шта и како ови људи сведоче” [Мекензи 2001: 231–232]. Њих тројица су на обновљеном процесу сведочили пред судом истог дана оставши при првобитним изјавама по питању уплитања Стојадиновића у сведочења. Стојадиновић је неке од изјава променио, али је и даље тврдио да не познаје ни Вељановића, ни Константиновића [Мекензи 2001: 279–285]. Дејвид Мекензи (David MacKenzie) је Стојадиновића сматрао за „непоузданог сведока” који је „од раније био познат као ноторни лажов и човек сумљивог понашања” [Мекензи 2001: 284]. Заменик јавног тужиоца НР Србије је у завршној речи навео да се из исказа сведока види какву је „мрачну улогу у овом процесу [Солунском В.М.]” одиграо Стојадиновић, закључивши да су „сведоци Темељко Вељановић и Ђорђе Константиновић... потврдили да су оптужене теретили лажно а да дају лажан исказ принуђени су претњама” њега и других [Живановић 2016: 623–624]. У демантију који је Стојадиновић послао листу *Политика* 11. јуна 1953. он је одбацио терећења сведока против њега, али текст никада није објављен [Јовичић 2017: 113].¹⁴

Драгиша Стојадиновић је током свог живота бранио резултате и легитимитет Солунског процеса. Крлежа је одбацивао и једно и друго, за њега је процес био „политичко и правно уморство” [*Vjesnik*, 13. prosinac 1960: 5]. Стојадиновић је сматрао да је тајна организација Црна рука планирала да се обрачуна са регентом и Пашићем на Крфу и Солуну [Казимировић 2013: 708–709]. За њега је било „несумњиво да је у вођству Црне руке још у 1914. години никла идеја о разговорима са Немачком ради покушаја спасавања Србије од политике радикала, који се беху определили за Антанту” [Казимировић 2013: 604]. Крлежа је сматрао да се заправо радило о „радикалском трику” и „о потписивању сепаратног мира западних сила с Аустријом” [*Vjesnik*, 13. decembar 1960: 5]. Сличну идеју изнео је и загребачки *Вјесник* у припреми за обнову процеса маја 1953. У *Вјеснику* се наводи да је „кључни фактор у изрицању солунских казни била жеља крфског режима да постигне сепаратни мир са Аустријом” [према: Мекензи 2001: 260]. Начин на који Стојадиновић и Крлежа интерпретирају легенду о вези тајних мировних преговора и Солунског процеса показује суштину њихових супротстављених погледа.

Крлежина осуда Пашићевог деловања током Солунског процеса део је шире критике Пашићеве политике током Првог светског рата. Крлежин поглед на „југословенско државно уједињење”, које је како наводи „повезано са питањем такозване ратне одговорности и кривње”, у великој мери је одјек званичних погледа социјалистичке власти на овај период. Уједињење југословенских народа 1918. године у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца Крлежа види као успостављање „ројалистичког протектората

¹⁴ Стојадиновић је демант послао због текста у *Политици* „Лик „националних” бораца Василија Трбића и Драгише Стојадиновића” који је изашао дан раније. Видети: [*Политика*, 10. јун 1953: 4].

над свим југословенским народима и државама” [Krleža 1966: 371]. Посматрајући ток Првог светског рата кроз призму националног ослобођења и класних антагонизама у друштву, резултати „четворогодишњег ратног страдања” за Крлежу су били „побједа класних интереса младе буржоазије” и нова држава као „контрареволуционарни продукт Првога свјетског рата”. Због тога је уследила „дуготрајна и крвава политичка борба, коју су југословенски народи имали да воде још пуних двадесет седам година до свог националног и социјалног ослобођења” [Krleža 1966: 371–372]. Ставови Мирослава Крлеже имали су утицај и на историографске расправе вођене о овом питању [Roksandić 2018: 56]. Како у свом писму наводи Драгиша Стојадиновић, иступи „угледних академичара” имали су одјека у југословенском друштву.

* * *

Политика, 9. јун 1963.

Мирослав Крлежа

СРПСКЕ ТЕМЕ (8)

Пашић о Солунском процесу

Купајући се и сунчајући на Крфу, у друштву талијанског посланика грофа Сфорце, на индискретно зановијетање овог дипломата, акредитираног код краљевске српске владе, да би ишчепркао из Пашићева памћења неко признање, како то да је краљевски посланик у Бечу Јовановић Пижон, у предвечерје атентата, у разговору са грофом Голуховским могао дати наслутити аустријском министру, да ће се у Сарајеву десити катастрофа, Пашић цитира познату народну, да је зими зима, а љети врућина, а да је то познато сваком нашем човјеку.

А када је Љуба Јовановић Патак, већ старачки неодговорно, у свом познатом чланку *О крви словенства* године 1924 избрљао да је знао и да су сви знали да ће аустријски пријестолонаследник оставити своју главу у Сарајеву, Пашић је остао заогрунут достојанством свога ћутања. О питању Сарајевског атентата он није проговорио ни у вријеме аустријског ултиматума (1914), па досљедно све до оне галаме, која се послѣје Версајског мира 1919 дигла у свијету око испитивања ратне кривње, ни једне једине ријечи.

Што би већ био могао одговорити Аустрији године 1914, или оном пуританском трубуналу тзв. европске савјести 1920–30, човјек који се нашао на челу владе оптужен за дјело, за које је могао знати (ако му је било познато) да није његово, него руског аташеа, генерала Артаманова? Да преузме одговорност на своју владу, то се не би било подударало с материјалном истином, а да се неодговорно расприча као Љуба Јовановић Патак, то би значило да баца одговорност на царског генерала Артаманова, а овај му је године 1914 био једина политичка и војничка нада.

Када је ријеч о Сарајевском атентату, Пашић је постојано и досљедно дискретан годинама, изражавајући се „округло па на ћоше” и онда када разговара у четири ока, с очитом резервом да му ријечи не би одлетјеле у ветар. Мајору Митровићу, једноме од црнорукаца кога је пардонирао, Пашић говори како је Аписова глава

морала пасти, јер је био шеф завјере године 1903, јер је спремао државни удар године 1913 и јер је спреман и сада (1917) да потпише сепаратни мир с Аустријом.

Скидајући главу Апису формално због фингираног атентата на Регента, Пашић говори мајору Митровићу о хабзбуршкој „хиљадугодишњој династији” као о европској вриједности, „јер се не може дозволити да се врше убиства у Аустрији, у једној правно уређеној земљи”, како је хтио и проводио Апис, који „као лојов у служби непријатеља хоће да изда Србију Аустрији”.

Да је нетко „завјереник” или „лопов у служби непријатеља” он употребава више као фразу у љубазном разговору са човјekom кога је помиловао као „лопова”, опростивши му кривњу, јер у „Турској се морало радијати завјеренички, јер су тамо Турци, Буџари и Грци имали своје организације, иако смо морали иако и ми, а Европа је то знала да се у Турској може бранијати само пушком”.

И док је предсједнику солунског суда Мишићу наредио да забрани Апису да се пред судом брани својим заслугама из периода свог „националног рада” (што је предсједник суда у току процеса досљедно и провео), алудирајући на кривичну одговорност за Сарајевски атентат, Пашић наглашава како је „злочин увијек злочин на страни као и у земљи”.

Морализирајући о злочину и о казни, Пашић паралелно са тиме шифрованим депешама своје министру унутрашњих послова Јовановићу Патку мијења дан атентата, пошто се на суду утврдило да Раде Малобабић може доказати свој алиби за онај датум, који је у првој варијанти оптужнице био наведен као дан злочина.

Црнорукца потпуковника Јеврема Лазића он тјеши да све то није тако трагично као што се мисли, јер да је радикалима познато да црнорукци нису криви. „То је јолијичка нужност, то ће се још правити, ако ради још траје дуже и прије свршетка рата.”

Није ни он био велеиздајник, када су му напаковали кривњу за Ивандањски атентат, „али су га направили издајницом, јер је то јолијички било још потребно, иако су сада и црнорукци иако и они не треба да о томе једнако мисле.”

(1960)

* * *

P736 / III/ 69

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА У БЕОГРАДУ

ОТВОРЕНО ПИСМО

послано:

ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ АКАДЕМИЈИ НАУКА – ЗАГРЕБ (преко поште)

и

СРПСКОЈ АКАДЕМИЈИ НАУКА – БЕОГРАД (предано лично)

и

СРПСКОЈ МАТИЦИ У НОВОМ САДУ (препоручено поштом)

Већ дуже времена (десет недеља) како се у београдском листу „Политика” објављују „Српске теме” хрватског књижевника Мирослава Крлеже, подпредседника Југословенске Академије Наука из Загреба.

Како ове „Српске теме”, писане од једне познате и реномиране хрватске личности књижевне, а штампане у такође познатом српском листу „Политика”,

изазивају непожељне коментаре међу српским читаоцима, то сматрам за дужност, да на ово писање скренем пажњу Југословенској Академији Наука, чији је еминентни члан писац ових „Тема”. Напомињем да је код српских читалаца, може се рећи, опште мишљење и уверење да се ове „Српске теме” пишу и штампају са знањем Југословенске Академије Наука, а у сагласности са тамошњим меродавним факторима. Мени је као читаоцу и новинару, јасно да је овакав закључак сасвим без основа и нетачан, али сам у разговору са познаницима и пријатељима из Београда и унутрашњости, видео да су они, без изузетака, уверени да се „Српске теме” не би могле, ни смеле, штампати без одобрења са које меродавне стране. Тога ради и пишем ову претставку Академији, указујући на приговоре на ова писања, елиминишући увредљиве изразе за Србе у тим „Темама”. Задржавам се само на неколико крупних историјских замерака и неистина, које се кроз „Српске Теме”, намерно или ненамерно убацују у нашу и светску јавност, а што се, наравно, одражава на наше односе са Хрватима.

У овим мојим замеркама задржаћу се само на чланак: „Пашић и Солунски процес”, који је отшампан у „Политици” 9. јуна 1963. г. под „Српске теме”

Моје су примедбе и замерке следеће:

1.) Подвлачим одмах да су „Српске теме” писане са немарношћу, јер писац наводи књигу „О крви словенства”, која не постоји, већ има јубиларно издање за десетогодишњицу Сарајевског атентата књига; „Крв Словенства”.

2.) Исто тако писац „Српских тема” када говори о демаршу српске владе у Бечу, због посете аустријског престолонаследника Сарајеву, тврди да је српски посланик у Бечу посетио, тога ради, Голуховског, а зна се да је та опомена учињена од стране Јоце Јовановића, заједничком министру финансија Билинском [написано својеручно. *Прим. аутора*]

Ове примедбе ситнице су, али илуструју начин писања „Српских тема”, када писац олако и безобзирно прелази преко [написано својеручно. *Прим. аутора*] историјских истина, као да га се оне не тичу.

3.) Расправљајући у „Српским темама” о Солунском процесу писац Мирослав Крлежа завијено нам тврди: Да је руски војни аташе у то време, ђенерал Артамонов био иницијатор и сарадник пуковнику Драгутину Димитријевићу – Апису у спремању завере и извођењу убиства аустријског престолонаследника Франца Фердинанда на Видовдан 1914 г. у Сарајеву. Чак шта више он тај атентат, који он назива „Бело”, приписује у целости руском ђенералу Артамонову, а да је о томе могао знати и Пашић.

То што нам износи академичар Крлежа, сада 1963 г., цео свет зна и историјски је утврђено да је то у оно време била стара аустријска и немачка теза и да она не одговара истини, те је као таква одбачена и од аустријске и немачке владе.

Тврдити и данас оваку неистину није нам објашњиво, јер се сада зна позитивно како је и зашто извршен атентат у Сарајеву, као што се зна и чија је иницијатива била за овај атентат и колико је ко у њему учествовао.

Сва акта по предмету суђења официрима у Солуну Немци су, за време окупације, ископали у Србији и однели. Један део је стављен на расположење бечком професору Хансу Ибербергеру и он је за време Другог светског рата писао о тој теми (а писао је и пре рата) фалсификујући извесне документе. О томе је и хрватска штампа опширно писала у истом духу за време Другог светског рата.

За време овог рата био сам као избеглица у Херцег Новом и Дубровнику, где сам пратио хрватску штампу. Када је доцније по ослобођењу у Београду покренут поступак о рехабилитацији Аписа и другова из Солунског процеса,

саслушаван сам више пута, те сам тада скренуо пажњу иследнику (пуковнику Бори Нешковићу) на то, да су акта Солунског процеса у немачком поседу. Још раније (1946 и 47 г.) ја сам такође о тој ствари писмено обавестио Вељка Мићуновића и предао му извесне исечке из хрватске окупаторске штампе о писању Ханса Иберсбергера. Дали је на основу ове моје акције или другим путем дошло до тога да је у Немачку и Аустрију послата комисија и од тамошњих власти изузела оригинална документа о Солунском процесу није ми познато, али главно је, да су се она нашла у поседу наше државе баш у току суђења за рехабилитацију Аписову. На основу ових акта са Солунског процеса, која су делимично и у факсимилима објављена у књизи: „Истина о Солунском процесу” од главног иследника пуковника и судије Боре Нешковића утврђено је:

Да је пуковник Драгутин Димитријевић-Апис у свом познатом акту Суду за офицере у Солуну, лично написао следећу тврдњу:

„... Г. Артамонову овом приликом нисам саопштио ништа од мојих намера за атентат, а повод за тражење његовог мишљења о држању Русије нашао сам у томе што се наш рад на извештајној служби могао осетити, па би он могао бити претекст Аустрији да нас нападне”. (факсимил у књизи „Истина о Солунском процесу” на страни 277, 278 и 279).

Овај акт пуковника Димитријевића мени је био познат и имао сам фотографски снимак његов још у времену суђења 1917 г., а када сам почео рад на мојој књизи: „Србија и Немачка” (тајни покушаји за склапање сепаратног мира између Србије и Немачке од 1915 до 1918 г.), ја сам се обратио писмом руском војном аташеу ђенералу Артамонову, са молбом да објасни наводе пуковника Аписа, који је у свом акту помињао заједнички рад на обавештајној служби у Босни. Од ђенерала Артамонова добио сам одговор следеће садржине:

„Рад пуковника Димитријевића на припремању атентата у Сарајеву мени је апсолутно непознат, о томе сазнајем тек из садашњег Вашег писма у коме спомињете писану изјаву пук. Димитријевића, да је идеја за атентат – његова. У осталом Ви сами признајете да је Димитријевић у својој изјави признао да мени није смео саопштити своју намеру за атентат, а то, могу рећи, не без разлога, јер је вероватно осетио да у тој замисли никако не би нашао на одобрење... Знало се да „Русија никада неће остати равнодушна према судбини Србије...”¹ али није могло бити ни говора о одобравању непромишљене и пренагљене акције појединаца на своју руку, а камо ли на потстрекавању за исту. У томе погледу нисам чинио пиковнику Димитријевићу никаквих изјава, нити сам за то имао потребе...”

Као што се види не може бити ни речи о каквој заједничкој иницијативи и сарадњи између ђенерала Артамонова и Аписа на убиству аустријског престолонаследника у Сарајеву.

У извршеном фалсификату од стране аустријског професора Универзитета Ханса Иберсбергера, читао сам исту тврдњу, коју нам сада износи у „Српским Темама” писац Мирослав Крлежа, а наиме да су Апис и Артамонов заједнички планирали и сарађивали на убиству Фердинандовом.

У књизи: „Истина о Солунском процесу” иследника пук. Нешковића, поред оригиналног факсимила акта пуковника Аписа, објављен је и фалсификат Ханса Иберсбергера, који је овај професор отштампао за време Другог светског рата у часопису „Спољна Политика” (Auswaertige Politik-Hamburg) у свесци бр. 7 за јули 1943 г.

¹ Цитат из телеграма руског цара Николе престолонаследнику Александру 14 јула 1914 г.

За фалсификат аустријског професора Универзитета Ханса Иберсбергера, пуковник Нешковић 1953 г. пише: „Да се професор Иберсбергер послужио овим фалсификатом у духу ондашње Гебелсове пропаганде”. (Видети: „Истина о Солунском процесу” стр. 276).

Када се све ово зна онда зар није оправдано ако се српски и страни *чињаци морају зајинијати*: „Зар ова „Гебелсова *пропаганда*” може још коме да служи за *писање о озбиљним историјским догађајима* и зар и данас морамо [написано својеручно. Прим. аутора] да се од те Гебелсове пропаганде бранимо на овај начин.

За овакав свој поступак писац Мирослав Крлежа дугује, и нашој и светској јавности, објашњење на основу каквих је других својих података, сем ове Гебелсове пропаганде, заснивао своје тврђење, које читамо у „Српским Темама”?! Ако других историјских извора нема, онда нека јасно потврди, да су ова његова изношења без вредности.

4.) У „Српским темама” читамо исто тако једну крупну историјску неистину, по којој излази да је и сам Никола Пашић био умешан у овај споразум Апис – Артамонов. То је била позната тема Аустроугарске владе, али када је аустријска влада увидела да је оваква тврдња неозбиљна, одустала је од ове оптужбе. Међутим, ево да писац „Српских Тема” остаје и даље упоран у томе, на супрот читавом току и историјском расплету тог догађаја.

5.) У „Српским Темама” читамо такође о једној историјској новости односно тврђење да је Никола Пашић, тобож, оптуживао пуковника Аписа, да је хтео да закључи сепаратан мир са Аустријом. И оваква изношења захтевају изјашњење писца, на основу каквих историјских чињеница ово тврди, када се зна да је Апис, и цела његова организација са њим, била, непомирљиви непријатељ Аустрије. Та мржња прелазила је све границе и чуди нас да је писац Крлежа ипак могао да напише како је Апис хтео сепаратан мир са Аустријом. Али када је Мирослав Крлежа, у свом излагању својих историјских истина у „Српским Темама” почео да помиње сепаратан мир, зашто није нашао за умесно да проговори коју реч и о оном српском дипломати, Аписовом побратиму и пријатељу, др. Милошу Богичевићу, који је за време Првог светског рата, побегао 1915 г. из Каира и дезертирао у Берлин, код Немаца, где је почео очајну и дугу акцију да се са Немачком закључи сепаратан мир и спасе српски народ од „разбојничке радикалске владе”, која, „поводећи се за Русима неће да прихвати сепаратан мир са Немцима, када им ови то нуде, већ претпостављају да је боље за њих ако Немачка изврши инвазију и прегази Србију.”

Та акција овог побратима и пријатеља пуковника Аписа, др Милоша Богичевића, берлинског отправника послова, трајала је годинама од 1915 до 1918 г. и завршила се његовим признањем, да се преварио у својој прогнози да ће Немци бити победиоци, јер није предвиђао улазак Америке у рат.

У поведеној акцији за закључење сепаратног мира, између Немачке и Србије, учињени су тих година велики напори преко специјалних емисара и пуномоћника, прво код званичне српске владе, а када је ова то одбила, код тадашње опозиције и код незадовољних официра и противника радикала. Радећи на овом сепаратном миру покушавало се да се оборе радикали у Србији и сељачком буну, па је др. Богичевић дваред одлазио, по споразуму са Немцима, у Париз, не би ли поколебао француску владу да помогне у његовим напорима „да спасе српски народ” и да Французе придобије да и они напусте Енглеze и Русе и закључе мир са Немцима. Све ово што се овде износи о Богичевићевом „Сепарат-

ном миру” објавио је сам Богићевић у својим многобројним књигама у којима је правдао себе и бранио пуковника Димитријевића – Аписа. О томе је, нема сумње, знао и писац Мирослав Крлежа, и он би нас много задужио да је у „Српским темама” проговорио и о овој историјској истини, а не да нам сервира „Гебелсове пропаганде”. Видети књиге Богићевићеве „*KRIGSURZAHEN*”, штампана у Женеви 1919г.; „*Le proces de Salonique juin 1917*”, штампану у Паризу 1928г.; „*Le colonel Dragutin Dimitrijević-Apis*”, штампана у Паризу 1928г., три књиге: „*Auswärtige Politik Serbien 1903-1914*”, штампане у Берлину 1928, 1929 и 1930г. и т.д.

6.) У циљу да би омаловажио рад српске владе у питању солунског процеса, писац Крлежа изнео је против Николе Пашића још једну крупну неистину, наиме као да је Пашић наредио председнику војног суда у Солуну пуковнику Петру Мишићу, да забрани пуковнику Апису, да говори на суду о Сарајевском атентату. *Та је тврдња иако неозбиљна да се са њим није користио ни сесирић Аписов Милан Живановић, иицући своју докторску тезу „Пуковник Апис. [написано својеручно. Прим. аутора]*

О тој ствари проговорићу нешто опширније, да се неби више потрзало ово питање.

Истина о овој ствари следећа је:

Апис је у затвору смислио да суд и српску владу изненади једним својим актом о Сарајевском атентату и он тај акт напише и преда га председнику суда пуковнику Мишићу. Пуковник Мишић збуњен овим актом обавести министра војске Терзића, министра полиције Љубу Јовановића, престолонаследника Александра и војводу Бојовића, изложивши свима да се о овом акту мора дискутовати на суду, али да би претрес требао да се обавља на тајним састанцима.

О томе је обавештен и Никола Пашић, тадашњи председник српске владе на Крфу. Пашић предложи и сам да се о Сарајевском атентату води расправа на тајним седницама. Ово усвоје и сви остали осим Љубе Јовановића, који је затражио, да се о овом крупном и важном историјском догађају несме да расправља тајно већ јавно. Његова мотивација била је у главном, да се још лију потоци крви, да народ још гине и пати и да тај свет, који пати, мора бити обавештен како је и зашто дошло до овог светског крвопролића, без обзира ко ће све бити умешан у овај Сарајевски догађај.

Ово мишљење Љубе Јовановића преовладало је и усвојено је, да се расправа има да води на јавним седницама. Та одлука саопштена је и пуковнику Аписуⁱⁱ. Апис се томе није надао. Он је веровао да ће овим актом унети забуну и у Војни суд и код Српске владе и да ће резултат бити компромис: да се о Сарајевском атентату не говори, а да суд заврши суђење каквом незнатном осудом затворених и окривљених. Изненађен оваквом одлуком владе и суда, Апису су преостајала само два излаза из његове незгодне ситуације: или да буде истрајан и користи свој акт пред судом, или да од њега одустане.

Изабрао је овај други излаз и то из следећих разлога:

У своме акту који је поднео суду Апис је, да би дао себи што већу важност и да би створио што већу забуну код владе, изнео читав низ неистина, рачунајући да се о тим неистинама неће пред судом ни говорити. Те главне неистине су следеће:

ⁱⁱ На јавној седници 25. априла 1917 г. видети факсимил о овом саопштењу [написано својеручно. Прим. аутора] у књизи „*Истина о Солунском процесу*” страна 282

- 1.) Апис је у свом акту суду тврдио, да је он иницијатор атентата у Сарајеву.
- 2.) Да је тај атентат организовао оптужени Раде Малобабић, његов повереник.
- 3.) Да је Раде Малобабић пренео бомбе за атентат преко Дрине у Босну и
- 4.) Да је главна личност у извршењу атентата у Сарајеву био оптужени Раде Малобабић.

(Видети књигу: „Истина о Солунском процесу” стр. 277, 278 и 279).

Ове неистине имао је сада Апис да брани јавно пред судом и пред многобројним босанско-херцеговачким добровољцима, који су присуствовали суђењу у Солуну. Па не само што је Апис требао, да брани ове неистине, он је морао да ствара и износи и друге нове измишљотине, да би могао да пружи суду уверење, да говори истину. Све је то било ризично и све је то имало да пољуља стечени углед овог човека, који је желео да свуда буде поштован, цењен и достојанствен, а нарочито код босанско-херцеговачких добровољаца, којима су сарајевски догађаји били до танчина познати и који су знали тачно свачију улогу у том догађају.

Шта су пак знали босанско-херцеговачки добровољци о атентату у Сарајеву, а у вези са исказом пуковника Аписа, објављено је у „Сарајевском прегледу” 1953г. у свесци бр. 11 и 12 овог часописа, где је друг Гаврила Принципа и учесник у Сарајевском атентату, *професор* [прецртана реч „учитељ”, написано својеручно. Прим. аутора] Цветко Поповић, написао и потписао од речи до речи ово:

„1.) Иницијативу за Видовдански атентат 1914г. у Сарајеву није дао Апис, већ сарајевска омладина.

2.) Организатор атентата није био Раде Малобабић, већ наш друг Данило Илић.

3.) Бомбе за овај атентат није пренео у Босну Раде Малобабић, већ Гаврило Принцип и Трифко Грабеж, са нашим сељацима. и

4.) Раде Малобабић није у опште имао везе са Сарајевским атентатом.

„Аписова улога, наставља Цветко Поповић у својој изјави, састоји се само у давању пристанка да се атентат изведе, односно у давању дозволе мајору Танкосићу, да нашим друговима у Београду изда потребно оружје. Зато се сигурно може тврдити, да би до атентата дошло у Сарајеву 1914г. и без овакве Аписове помоћи...”

За поменути акт пуковника Аписа Солунском суду, Цветко Поповић даје следећи свој закључак:

„*Остаје једино решење да је Апис из извесних својих разлога свесно* [написано својеручно. Прим. аутора] написао неистину (Три последње речи подвукао сам Цветко Поповић. Видети књигу „Сарајевски атентат” Николе Ђ. Тришића, Сарајево, 1960г. стр. 518).

Како је и зашто Цветко Поповић назвао Аписов акт неистинитим, обимнија је расправа о којој овде није места да се говори.

Када се све ово зна, а знало се то и у Солуну за време суђења, онда је разумљиво да је пуковник Апис морао сам да повуче свој акт и да се са њим не користи, да се неби јавно брукао. И он га је и повукао својом изјавом пред судом.

О свему овом морао је знати писац Мирослав Крлежа, (чудило би нас много ако би тврдио да није знао), па ипак он из неких својих разлога ипак тврди да је Пашић, преко председника суда пуковника Мишића забранио Апису да говори о Сарајевском атентату, па још додаје: „Што је председник суда досљедно провео.”

Писац и академичар Мирослав Крлежа дужан је јавности, да пружи податке за сва оваква своја ауторитативна тврђења, јер млађи писци историје могу

се лако повести исказима једног познатог и реномираног писца и иста усвојити као историјску истину, а што нам и у иностранству неби служило за похвалу.

7.) У „Српским Темама” писац Мирослав Крлежа допустио је себи да приговара Николи Пашићу и за погрешан датум за атентат код Острова на Солунском фронту, мада Пашић са овим питањем нема апсолутно никакве везе. Погрешан датум тумачен је календарском разликом, али ја верујем да је погрешан датум намерно унет у истражни материјал од стране иследника међу којима је било подоста присталица, па и рођака Аписових.

Када је тачан датум утврђен Пашић је само из Солуна о томе обавештен депешом.

8.) У „Српским Темама” има и једна (једина) истина у чланку „Пашић и Солунски процес” и сматрам за дужност да је подвучем, под претпоставком, да је њу заиста изрекао Никола Пашић Јеверему Лазићу. Писац Крлежа наиме тврди да је Пашић изјавио „Да Црнорукци (остали) нису криви за оно што је радио Апис.”

Из целокупног материјала који сам проучио о пословању пуковника Аписа, могу мирне савести да потврдим, да, ако је ово рекао Никола Пашић, имао је пуно права да тако каже. Чланови ове организације пуковника Аписа нису могли ни сањати у какве је све послове залазио Апис. Био сам присутан на Солунском процесу и чуо сам када је Апис, једном приликом дао овакву изјаву: „Моји другови нису знали шта сам ја радио.” То исто потврдио је, у мом присуству, пуковник Радоје Лазић у Београду, када га је председник суда за рехабилитацију Аписову, запитав да он, као оснивач „Црне руке” и њен секретар, објасни извесне послове Аписове. Лазић је на ово питање одговорио: „О томе је ништа неznam, јер нас Апис није обавештавао о ономе шта је он радио.” (Видети: „Истина о Солунском процесу”, стр. 159).

Све у свему, после ових примедба, ми са обе стране Саве и Дунава, имамо право да се запитам: Које су биле потребна „Српске теме”? То питање постављамо јер се из мог излагања јасно види да се није ишло за историјском истином, већ је писано у некој другој намери, нама непознатој намери, која никако неможе да послужи за учвршћивање добрих братских односа између Хрвата и Срба, које сви желимо.

Зашто тровати те односе без икакве потребе?! *овако њнским лажима?! [прецртано. Прим. аутора].*

Какво је херојство потрзати и спрдати се са мртвим људима, који се немогу бранити?! Зашто, за време окупације, не прочитасмо ни једну реч Мирослава Крлеже о Кватернику, јер би то заиста било јуначко дело једног хрвата?! А он је, као што сада читам, добро познавао овог хрватског крволокаⁱⁱⁱ па је тада мудро ћутао. Као да му је перо било затупљено. Оваква питања с правом постављам, јер сам за време насилничких режима јавно протествовао противу свакога, па сам ради тога и одробијао три године као народни посланик.

Колико су незгодна оваква неистинита историјска причања, преко јавности, од стране баш угледних академичара изнећу за пример скорашње писање пок. Стеве Јаковљевића, српског писца и академичара.

Пре неколико година поднео сам војном историјском институту у Београду на преглед мој рад у коме сам описао катастрофу Тимочке дивизије у Првом светском рату, када је на Чеврнтији страдало 7.000 војника и официра. У тој

ⁱⁱⁱ Видети брошуру М. Крлеже: „Једна њијана ноћ четрнаестог новембра 1918 г.” црпшам-ијана у Загребу 1952. год. [написано својеручно. Прим. аутора.]

борби учествовао сам те ми је била позната *до дејшаља*. [написано својеручно. *Прим. аутора*] Пуковник Јауковић (народни херој) разгледао је овај мој мемоарски рад и уступио ми тада рад *цијамјани* [написано својеручно. *Прим. аутора*] једног садашњег официра из Института, коме су биле стављене на расположење релације и документа II Армије, да би обрадио догађај на Чеврнтији.

Када сам прочитао овај отштампани рад остао сам запањен садржином овог описа. Писац је користио сва документа, али је унео и измишљене приче из новина и „Трилогије” Стеве Јаковљевића, те је садашњој и будућој генерацији у војсци, пружио, између осталог, приче како су се аустријски хусари јуначки појавили близу српског моста, а аустријске патроле куражно пришле до моста и исти бомбама порушили, те тиме створили панику и пропаст Тимочке дивизије.^{iv}

Наравно да је ово изношење била којештарија, јер нити су се хусари појављивали близу моста, нити је српском мосту пришла ма каква патрола, а још мање да га је бомбама рушила.

Да би се избегло да се оваке ствари могу дешавати и да се неби историја извитоперавала и кривотворила, ма од кога, морају се ипак предузети извесни кораци да се то спречава.

Најбољи и најуспешнији начин био би ако би се издејствовало какво законско овлашћење, да се и о најповлашћенијим писцима може писати и објављивати критика на оно што се са разлогом може критиковати. Овакво овлашћење је неопходно јер, када год сам се, у сличним случајевима, обратио којој редакцији, тамо сам увек наилазио на типичан одговор:

„Како можемо овакве ствари да објављујемо када је у питању реномирани књижевник или академичар?!”

На крају констатујем, да је ова књижевна болест, писања без одговорности, постала све чешћа и уједно и све штетнија за читаоце, који све морају да примају за истину. Зато је дужност свију Академија Наука да тој болести потраже лека, ради свога угледа и свога интереса.

Ово споменух као читалац из народа, износећи искрено како гледам на ове ствари, а до Академија Наука остаје да о томе одлучују.

28. јуна 1963. год.

Драгиша М. Стојадиновић с.р. Београд.
бивши народни посланик
Василија Гаћеша бр. 5.
Тел 51. 941.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Народна библиотека Србије (НБС), лична заоставштина Драгише Стојадиновића, Р 736.

^{iv} Види мој акт Српској Академији Наука (Архив) о фалсификовању историје 1960г. видети и књигу аустријског маршала *Jozefa Schöna* „*Schaschinci*” где је маршал описао ток борбе са српском војском на Чеврнтији – Штампана 1918г. у Рајхенбергу.

Литература:

- Бјелајац, Миле (2019). *1914–2014: Зашто ревизија? Мењање оцена о узроцима Првој води ревизији оцена о узроцима Другој свейској рати*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.
- Бјелајац, Миле (2016). Мистерија Аписовог признања и даље траје. Предговор у: Милан Ж. Живановић, *Пуковник Ајис: Солунски процес хиљаду деветијесет седамнаесте*. Нови Сад: Прометеј, VII–XXV.
- Дедијер, Владимир (1966). *Сарајево 1914*. Београд: Просвета.
- Ђурић, Ђорђе (2018). Од сеобе народа до *Сеоба: Историја српског народа* Симеона Пишчевића. Предговор у: Симеон Пишчевић, *Историја српског народа*. Нови Сад: Академска књига; Шид: Народна библиотека „Симеон Пишчевић”, 7–127.
- Живановић, Милан Ж. (2016). *Пуковник Ајис: Солунски процес хиљаду деветијесет седамнаесте: прилози за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918. год.* (фото-типско издање, Београд 1955), Нови Сад: Прометеј.
- Јовановић, Љуба (1924). После Видова дана 1914. године. У: Алексеј Иванович Ксјунин, *Крв Словенства: сјоменица десетогодишнице свейској рати: 1914–1924: са 9 чланака и 16 слика*. Београд: Штампарија Саве Раденковића и брата, 10–23.
- Јовичић, Стеван (2017). *Вилез с камером и љушком: Драгиша М. Стојадиновић: комичар, ратник, политичар, шеф кинематографске секције српске војске*. Београд: Југословенска кинотека.
- Казимировић, Васа (2013). *Црна рука: личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*. Нови Сад: Прометеј.
- Мекензи, Дејвид (2001). *Обнова Солунског процеса*. Београд: Финекс.
- Недељковић, Саша (2010). Љуба Јовановић – државник из Боке. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 133: 145–159.
- Петровић, Ненад Ж. (2014). Делатност југословенских дипломатских представника на онемогућавању ревизионизма у публицистици, књижевности, позоришној и филмској уметности око питања избијања Првог светског рата. *Војноисторијски гласник*, 2: 42–69.
- Политика*, дневни лист, Београд, 1953, 1963.
- Радојевић, Мира (2015). Јован М. Јовановић и питање одговорности Србије за изазивање Првог светског рата. У: Драгољуб Р. Живојиновић, *Срби и Први свейски рат 1914–1918*. (зборник), Београд: Српска академија наука и уметности, 203–220.
- Ркман, Душан Т. (2017). Од комунистичке партије до усташког затвора: Павле Бастајић Паја – Животни пут једног револуционара (2). *Просвјета: новине за културу*, 137: 58–61.
- Стојадиновић, Драгиша М. (2000). Сарајевски атентат (Принципове вежбе у гађању револвером). *Мокрањац: часопис за културу*, 1: 55–59.
- Сфорца, Карло (1937). *Никола Пашић и уједињење Југословена*. Београд: Космос.
- Тајна превратна организација: извештај са претреса у Војном суду за официре у Солуну: по бележкама вођеним на самом претресу* (1918). Солун: Штампарија „Велика Србија”.
- Clarté* (Париз), 1925.
- Krleža, Miroslav (1966). *Eseji: Knjiga peta. Sabrana djela Miroslava Krleže: svezak dvadeset treći*. Zagreb: Zora.
- Krleža, Miroslav (1975a). *Panorama pogleda, pojava i pojmova 1*. Sarajevo: Oslobođenje, Zagreb: Mladost.
- Krleža, Miroslav (1975b). *Panorama pogleda, pojava i pojmova 2*. Sarajevo: Oslobođenje, Zagreb: Mladost.
- Krleža, Miroslav (1982). *Panorama pogleda, pojava i pojmova 5*. Sarajevo: Oslobođenje, Zagreb: Mladost.

- Roksandić, Drago (2018). Istorijske sudbine. Sjećanje na prof. dr. Đorđa Stankovića. *Просвјета: новине за културу*, 142: 56–57.
Vjesnik (дневни лист), Zagreb 1960.
 Vujošević, Ubavka (1993). Prilozi za biografiju Mustafe Golubića: (nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne). *Istorija 20. veka*, 11, 1–2: 217–230.

Електронски извори:

- Bastajić, Pavle. *Krležijana*. Доступно на: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1281>. Приступљено: 12. 9. 2021.
 Malinar, Anđelko. *Krležijana*. Доступно на: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1838>. Приступљено: 12. 9. 2021.
 „Panorama pogleda, pojava i pojmova”. *Krležijana*. Доступно на: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=749>. Приступљено: 12. 9. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DRAGIŠA STOJADINOVIĆ'S *OPEN LETTER* REGARDING
 MIROSLAV KRLEŽA'S "SERBIAN THEMES"

by

VUKAŠIN MARIĆ
 Novi Sad, Serbia
 vmarić98@hotmail.com

SUMMARY: This article examines the reaction of Dragiša Stojadinović to the feuilleton "Serbian themes" done by the writer Miroslav Krleža. Krleža's feuilleton was being published in newspaper *Politika* during April, May and June of 1963. It consisted of fragments from his earlier writings organized in thematic units and concerning different topics from Serbian history. Dragiša Stojadinović, former soldier, chief of Cinematographic section of Serbian army on Salonika front during the First World War and politician in interwar Yugoslavia, responded to Krleža's feuilleton by writing an *Open letter* to the Yugoslav Academy of Sciences and Arts (Zagreb), the Serbian Academy of Sciences and Arts (Belgrade) and the Matica Srpska (Novi Sad). Stojadinović's *Open letter* was sent on June 28th, 1963. It focused on scrutinizing Krleža's article *Pašić about the Salonika trial* published in *Politika* on June 9th. Both informations stated by Krleža and criticism put forward by Stojadinović are analyzed in the light of contemporary historiographical knowledge. Different interpretations presented by Krleža and Stojadinović have their roots in opposed views on causes and results of Salonika trial. Stojadinović defended the legitimacy of trial started by his father-in-law Ljuba Jovanović Patak, he was involved in its organisation and later accused of witness tampering. Krleža saw trial in the light of "counter-revolutionary" Yugoslav unification in 1918 and as an act of "political and judicial murder". Article also contains original documents from National Library of Serbia.

KEYWORDS: Dragiša Stojadinović, Miroslav Krleža, Serbian themes, Salonika trial, Nikola Pašić